

BOEKBESPREKINGEN

Eric Luijpers, *Intentie tot exploratie, sociale binding en delinquent gedrag van Nederlandse jongeren*, Eburon, Delft, 2000, 190p. (Academisch Proefschrift Universiteit Utrecht)

In onderzoek naar antisociaal gedrag onder jongeren is het gebruikelijk om een onderscheid te maken tussen levensloop-persistente en adolescentie-gelimiteerde antisociale jongeren (Moffitt, 1993). Voor de eerste groep geldt ideaaltypisch dat ze als kind agressief waren, als adolescent delinquent en als volwassene crimineel. Tot deze groep behoort 5% van de mannen en minder dan 1% van de vrouwen. Uit de literatuur (Rutter, Giller & Hagell, 1998) zijn talrijke determinanten voor levensloop-persistent antisociaal gedrag bekend, zoals een lage intelligentie, een moeilijk temperament, een lage reactiviteit van het autonome zenuwstelsel of een problematische gezinssituatie. Tot de tweede groep behoort ongeveer 25% van de jongeren (soms wordt deze groep ruimer gedefinieerd en dan blijkt dat meer dan 75% van de jongeren wel eens iets heeft uitgehaald in de adolescentiefase). Over welke factoren en mechanismen van invloed zijn op dit adolescentie-gelimiteerde antisociale gedrag is weinig bekend. De enige risicofactor die volgens Moffitt e.a. (1996) duidelijk naar voren komt is de omgang met delinquente vrienden.

Wanneer crimineel gedrag en leeftijd tegen elkaar worden uitgezet, dan is het beeld dat kinderen tot een jaar of twaalf nauwelijks antisociaal gedrag vertonen. Vanaf die leeftijd neemt het antisociaal gedrag echter explosief toe, resulterend in een piek rond het zeventiende jaar. Vervolgens neemt de mate van antisociaal gedrag af, eerst geleidelijk en daarna snel. En vanaf een jaar of 25 gedragen slechts weinigen zich nog antisociaal. Het is dit verband dat de voorkant van de dissertatie van Eric Luijpers siert en dat centraal staat in de vraagstelling voor zijn onderzoek. Waarom neemt het aantal jongeren dat zich delinquent gedraagt vanaf het twaalfde jaar toe? En waarom neemt dat aantal weer af vanaf het zeventiende jaar? Is de toename van delinquent gedrag een gevolg van intentie tot exploratie? En welke rol speelt een goede of slechte binding aan ouders, vrienden, school of werk bij de verandering in de mate van delinquent gedrag?

In het boek staan twee perspectieven centraal op delinquent gedrag (gedrag dat bepaalde in wetboeken vastgelegde normen overtreedt en waarop een straf staat). Het

eerste perspectief vormt de sociale bindingstheorie van Hirschi (1969). Hirschi veronderstelt dat individuen die sociaal sterk gebonden zijn zich niet snel delinquent zullen gedragen, omdat zij dan het risico lopen om bindingen aan conventionele personen te verliezen. Wanneer individuen weinig of geen van dergelijke banden hebben, dan hebben ze ook weinig te verliezen en is de kans op delinquent gedrag groter. Hirschi onderscheidt vier elementen van sociale binding: (1) attachment: affectieve bindingen met belangrijke anderen, zoals ouders, vrienden en leerkrachten; (2) commitment: betrokkenheid bij conventionele activiteiten, gekoppeld aan een bereidheid om beloftes na te komen; (3) involvement: de inzet bij conventionele activiteiten, zoals school en werk; (4) belief: het geloof in regels van de samenleving. Volgens Hirschi (1969) is zijn theorie van sociale binding een algemene theorie, wat inhoudt dat het een verklaring biedt voor alle soorten deviant gedrag en dat het opgaat voor alle mensen, ongeacht bijvoorbeeld leeftijd, sekse of etniciteit. Uit deze theorie gebruikt Luijpers alleen de elementen 'attachment' (aan ouders, school/werk en leeftijdgenoten) en 'belief' (al dan niet delinquente normen). In de gebruikte data bevinden zich overigens wel schalen voor 'commitment' en 'involvement' (Rutenfrans & Terlouw, 1994).

Luijpers betoogt dat de sociale bindingstheorie geschikt is om te verklaren waarom jongeren in de late adolescentie stoppen met delinquent gedrag. Naarmate jongeren ouder worden hebben ze meer te verliezen (bijvoorbeeld een baan of een vaste relatie) en dus zullen ze zich eerder conformeren aan conventionele anderen. Hij vindt echter dat de theorie van Hirschi ongeschikt is om te verklaren waarom jongeren in de vroege adolescentie beginnen met delinquent gedrag. De bindingen aan ouders, school en vrienden zijn onverminderd sterk in deze fase en toch neemt het delinquente gedrag toe. Zoals al velen eerder hebben gesteld kan van de binding aan leeftijdgenoten een stimulerende werking op criminaliteit uitgaan. Luijpers vindt die herziening onvolgende en meent dat de theorie moet worden aangevuld vanuit een ontwikkelingsperspectief. Daarbij ziet hij delinquent gedrag als iets specifiek voor de adolescentiefase. Zijn veronderstelling is dat de biologische, psychologische en sociale veranderingen die plaatsvinden in de vroege adolescentie van invloed zijn op de intentie tot exploratie van jongeren. Vanaf de vroege adolescentie komen jongeren vaker in situaties die onbekend zijn. Het nieuwe gedragsdomein is groter en minder persoonlijk en de bewegingsruimte neemt toe. Adolescenten gaan experimenteren met gedrag, met als uiteindelijk doel het bereiken van de status van volwassene. Dit experimenteren is, zo stelt Luijpers, niet uniek voor de adolescentie. Een verschil met eerdere fasen is echter dat er op adolescenten minder toezicht wordt uitgeoefend en dat de sociale situaties waarin adolescenten zich begeven veel meer om verkenning vragen. In vergelijking met de leefwereld van kinderen is de leefwereld van adolescenten groter en onpersoonlijker en de regels die er gelden zijn onduidelijker en minder gekoppeld aan specifieke personen. De intentie tot exploratie kan leiden tot tal van gedragingen. Een van deze vormen kan delinquent gedrag zijn. Hierbij geldt dat van dergelijke gedragingen een positieve werking kan uitgaan voor het onderhouden van vriendschappen (het horen bij en meedoen in een groepje als belangrijk middel

voor sociaal welzijn), het verkennen van de persoonlijke identiteit en het kenbaar maken van de autonomie.

In zijn onderzoek heeft Luijpers gebruikgemaakt van twee databestanden, te weten Wendingen in de Levensloop (WIL), opgezet door Wim Meeus en Harm 't Hart, en Sociaal Gedrag (SG), geïnitieerd door Chris Baerveldt. Bij de WIL-data gaat het om een panelstudie waarin tweeduizend jongeren, variërend in leeftijd van 12 tot 24 op twee meetmomenten zijn ondervraagd. Het eerste meetmoment was in 1991 en het tweede meetmoment was drie jaar later. In het SG-project zijn in 1995-96 gegevens verzameld bij bijna 1.400 leerlingen uit de bovenbouw van de mavo. Uit deze dataset gebruikt Luijpers de gegevens van 852 jongeren, die vijftien tot zeventien jaar oud waren. Voor de operationalisatie van delinquent gedrag, intentie tot exploratie en sociale binding heeft Luijpers in beide datasets gezocht naar de meest geschikte schalen. Hoewel Luijpers er doorgaans goed uitkomt, is het hem met de WIL-data niet gelukt om intentie tot exploratie te operationaliseren. Vragen als 'Ik praat regelmatig met anderen over mijn beste vriend(in)' of 'Ik probeer veel te weten te komen over mijn beste vriend(in)' meten het begrip-zoals-bedoeld niet. In het SG-project is dit begrip gemeten via vragen als 'Ik probeer graag uit hoe ver ik kan gaan bij anderen' of 'Ik ben het liefst in veilige situaties'. Dergelijke vragen dekken het begrip veel beter. Al is het wel de vraag of het nodig was om een nieuwe term (intentie tot exploratie) te introduceren. De vragen verwijzen namelijk naar aspecten van het temperament, met name plezierintensiteit en geneigdheid tot angst, van jongeren. Zo beschouwd, had in het literatuuronderzoek ook meer voortgebouwd kunnen worden op onderzoek naar de relatie tussen temperament en antisociaal gedrag.

In de analyses staat de toetsing van twee hypothesen centraal. De eerste hypothese is dat van de vroege- naar de midden-adolescentiefase een hoge mate van intentie tot exploratie tot meer delinquent gedrag leidt. Uit de cross-sectionele analyses blijkt dat intentie tot exploratie positief samenhangt met delinquent gedrag. Uit de longitudinale analyses blijkt dat deze hypothese verworpen moet worden. De operationalisatie van intentie tot exploratie met de WIL-data blijkt niet van invloed op een toename in delinquent gedrag. Hetzelfde resultaat vindt Luijpers ook in een verschillscorebenadering.

De tweede hypothese is dat van de midden- naar de late-adolescentiefase een hoge mate van binding aan conventionele personen of instituties tot minder delinquent gedrag leidt. Uit de cross-sectionele analyses blijkt dat binding aan conventionele personen of instituties negatief samenhangt met delinquent gedrag. De binding aan vrienden is positief (WIL) of niet (SG) gerelateerd aan delinquent gedrag. Uit de longitudinale analyses op de WIL-data blijkt het delinquente gedrag na het zeventiende levensjaar af te nemen bij jongeren die meer gebonden zijn aan school en werk en die een betere band hebben met hun ouders. De tweede hypothese hoeft dus niet te worden verworpen. In een aanvullende analyse met verschillscores komt Luijpers tot de slotsom dat de afname van delinquent gedrag in de tweede helft van de adolescentie veroorzaakt wordt door de mate waarin jongeren in de vroege adolescentie beschikken over bindingen met conventionele anderen. Jongeren bij wie het delinquent

gedrag tijdelijk is, zo zou in lijn met Moffitt gesteld kunnen worden, zijn in hun vroege jeugd meer gesocialiseerd dan jongeren bij wie dit gedrag meer persistent is. Dat uit zich bijvoorbeeld in een groter repertoire aan vaardigheden, waardoor ze zodra het leven serieus wordt kunnen overschakelen op meer prosociale vaardigheden. Verder heeft Luijpers ook nog gekeken naar de relatie tussen afkeuring van delinquent gedrag (belief) met delinquent gedrag. Uit de LISREL-analyses blijkt dat delinquent gedrag negatief van invloed is op deze afkeuring. Deze bevinding is tegengesteld aan wat de theorie van Hirschi voorspelt, maar sluit wel aan bij enkele andere empirische onderzoeken (het onderzoek waarin deze theorie empirisch wordt getoetst, brengt de auteur overigens helder in kaart). Zoals vaker in dit boek, komt Luijpers dan ook tot de slotsom dat de klassieke sociale bindingstheorie voor een deel moet worden bijgesteld.

Luijpers plaatst in het slothoofdstuk ook een aantal kanttekeningen bij zijn eigen onderzoek (paragraaf 7.3.4). In aanvulling daarop zou ik naar voren willen brengen dat hij in hoofdstuk zes eigenlijk te veel analyses heeft samengevoegd: bivariaat versus multivariaat, cross-sectioneel versus longitudinaal, regressie versus LISREL, een verschillscore-benadering, alle jongeren tegelijk versus subgroepen. Het is goed dat Luijpers zijn databestanden op tal van manieren heeft weten te gebruiken, maar het is jammer dat hij daarbij weinig richtlijnen geeft. Aan welke uitkomsten moeten we als lezer nu de meeste waarde hechten? Aan de SG-data, omdat de meting van intentie tot exploratie beter is? Aan de WIL-data, omdat er twee meetmomenten zijn? Aan de LISREL-analyses, omdat er inzicht wordt gegeven in de causaliteit tussen de kenmerken? Aan de verschillscore-benadering, omdat in die benadering een analyse van verandering in delinquent gedrag wordt verricht? Een ander bezwaar tegen het onderzoek van Luijpers is dat de ontwikkeling van antisociaal gedrag voor of na de adolescentie niet kan worden nagegaan met de gebruikte datasets. Het gevolg hiervan is dat niet bekend is of een deel van de jongeren zich kenmerkt door levensloop-persistent antisociaal gedrag. Voor een onderzoek dat wil verklaren waarom antisociaal gedrag vaak tijdelijk is, is het van belang dit onderscheid te kunnen maken. Op de levensloop-persistente groep zijn immers totaal andere factoren en mechanismen van invloed dan op de adolescentie-gelimiteerde groep. Het zou dus bijvoorbeeld kunnen dat sociale binding met conventionele anderen sterk van invloed is op de afname van antisociaal gedrag na het zeventiende levensjaar, wanneer alle jongeren in de analyse worden meegenomen (een effect tussen groepen). Wanneer echter alleen de groep met adolescentie-gelimiteerd antisociaal gedrag wordt bestudeerd, dan zou kunnen blijken dat het effect binnen deze groep zwakker of zelfs afwezig is.

Tot slot de vraag of we ons zorgen moeten maken over adolescentie-gelimiteerd delinquent gedrag. Is het iets wat hoort bij de natuurlijke ontwikkeling die vrijwel allen doormaken? Luijpers stelt dat de vele veranderingen in de vroege adolescentie vragen om verkenning, zodat jongeren zich nieuwe ontwikkelingstaken eigen maken. Delinquent gedrag is dan een nadelig bijeffect van een positief proces, namelijk het aftasten, verkennen en soms overschrijden van grenzen om zo volwassen te worden. Conventionele personen en instanties kunnen en moeten deze ontwikkeling zien te

corrigeren. Daarentegen raadt Luijpers af om strenge straffen of maatregelen te hanteren bij de overwegend lichte vormen van delinquent gedrag. Het is volgens hem van belang dat de reactie afkomstig is van de sociale omgeving waarmee de jongere een binding heeft. Immers dan hebben jongeren iets te verliezen.

René Veenstra (Rijksuniversiteit Groningen)

Literatuur

- T. Hirschi (1969), *Causes of delinquency*. University of California Press, Berkeley.
- T.E. Moffitt (1993), Adolescence limited and life-course persistent antisocial behavior, *Psychological Review*, 100, 674-701.
- T.E. Moffitt et.al. (1996), Childhood-onset versus adolescent-onset antisocial conduct problems in males, *Development and psychopathology*, 8(2), 399-424.
- C.J.C. Rutenfrans & G.J. Terlouw (1994), *Delinquentie, sociale controle en 'life events'*. Gouda Quint, Arnhem.
- M. Rutter, H. Giller & A. Hagell (1998), *Antisocial behavior by young people*. Cambridge University Press, Cambridge.

Dick Houtman, *Een blinde vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*, Van Gorcum, Assen, 2000, 171p.

Het onderzoek naar autoritaire en traditionalistische opvattingen en waardepatronen vormt reeds meer dan vijftig jaar een belangrijk thema in de sociale wetenschappen. In Nederland heeft C.P. Middendorp een belangrijke impuls gegeven aan deze onderzoekstraditie en mede door zijn invloed is de term 'cultureel conservatisme' gemeengoed geworden onder Nederlandse én Vlaamse sociologen. Cultureel conservatisme staat voor een intolerante houding ten aanzien van andersdenkenden en onconventionele levensstijlen. In dit soort onderzoek wordt herhaaldelijk gewezen op het belang van de sociale achtergrond. Vooral het opleidingsniveau blijkt in bijna alle onderzoeken bijzonder relevant: lageropgeleiden zijn beduidend meer 'cultureel conservatief' of 'autoritair' dan hogeropgeleiden. Deze relatie wordt in de sociologie doorgaans vanuit het concept 'sociale klasse' geïnterpreteerd. En hier wringt volgens de Rotterdamse socioloog Dick Houtman het schoentje. In deze klassenbenadering worden houdingen en cultuur immers te eenzijdig opgevat als een reflectie van economische of materiële posities. Het onderzoek rond cultureel conservatisme vertoont volgens Houtman een blinde vlek voor 'cultuur', zoals de titel van zijn boek weergeeft. De oorzaak van deze blinde vlek situeert Houtman bij de ontstaansgeschiedenis van de sociologie. De grondleggers van de sociologie zagen de moderne samenleving voornamelijk als een industriële samenleving. Culturele processen werden hierdoor opgevat als weerspiegelingen van economische ontwikkelingen. Deze benadering heeft ook het waardeonderzoek beïnvloed. De morele en politieke posities van een persoon zouden volgens de gangbare opvatting voornamelijk worden beïnvloed door de eco-

nomische posities van de betrokkenen. Dick Houtman toont op een overtuigende manier aan dat cultureel conservatisme weinig te maken heeft met materiële posities. Steunend op de terminologie van Bourdieu, stelt hij dat cultureel conservatisme niet wordt bepaald door economisch kapitaal, maar door cultureel kapitaal.

Om zijn kritiek ten aanzien van de gangbare sociologische theorieën te staven, richt Houtman zijn pijlen op de drie meest invloedrijke onderzoekers op het terrein van het cultureel conservatisme en aanverwante houdingen, met name Martin Lipset, Melvin Kohn en Ronald Inglehart. Deze drie auteurs zouden met elkaar gemeen hebben dat ze politieke opvattingen eenzijdig verklaren vanuit de economische posities van de betrokkenen.

Houtman erkent wel een belangrijke verdienste van Lipset: hij bracht immers het belangrijke onderscheid aan tussen economisch en cultureel conservatisme. Lipset stelde reeds meer dan veertig jaar geleden vast dat de 'lagere klassen' op economisch vlak 'links' of progressief zijn (pro-herverdeling), maar dat ze op cultureel vlak conservatief zijn. Deze laatste vaststelling staat sindsdien bekend als het 'autoritarisme van de arbeidersklasse'. Maar Lipset was weliswaar nauwkeurig in het aanbrengen van onderscheiden in de afhankelijke variabelen (de politiek-maatschappelijke oriëntaties), wat de onafhankelijke variabelen betreft (sociale achtergrond) was hij veel minder nauwkeurig, aldus Houtman. Lipset had nochtans oog voor de sterke invloed van het onderwijs op het autoritarisme, maar interpreteert het onderwijsniveau als een economische klassenvariabele en op die manier als een indicator van materiële posities. Om aan te tonen dat deze interpretatie fout is, maakt Houtman een nieuwe analyse van het autoritarisme, waarbij hij de sociale achtergrond opdeelt naar twee reeksen variabelen: de economische positie (geoperationaliseerd als inkomen, loonafhankelijkheid, werkloosheidsrisico en onderwijsniveau) en het cultureel kapitaal (geoperationaliseerd als cultuurdeelname en opnieuw het onderwijsniveau). Deze analyse toont aan dat de economische politieke oriëntaties beïnvloed worden door de economische posities van de betrokkenen, maar dat de culturele politieke oriëntaties (autoritarisme of cultureel conservatisme) niet door de economische, maar door de culturele posities (cultureel kapitaal) worden beïnvloed.

Net als Lipset ziet ook Kohn het onderwijsniveau slechts als een indicator van de klassenpositie. Kohn is wel duidelijk in zijn theoretische interpretatie over de relatie tussen klassen en conservatisme. De lagere klassen beschikken in hun arbeidsomstandigheden over minder vrijheid, en hierdoor ontwikkelen ze een op conformiteit gericht waardeprofiel. De manier waarop Houtman de theorie van Kohn van haar sokkel haalt is indrukwekkend én amusant. Houtman gebruikt immers de data uit het onderzoek van Kohn zelf, om aan te tonen dat autoritarisme veel meer gerelateerd is met onderwijs dan met beroepspositie en dat de relatie tussen onderwijsniveau en autoritair conservatisme niet kan worden verklaard door de vrijheid op het werk.

Daarna haalt hij een ander icoon van zijn voetstuk, met name Ronald Inglehart. Houtman sluit zich aan bij de gekende kritiek van Flanagan, die stelt dat de postmaterialisme-index van Inglehart veeleer verwijst naar de tegenstelling autoritarisme-libertarisme dan naar de tegenstelling materialisme-postmaterialisme. Maar Houtman heeft het vooral gemunt op de materialistische interpretatie van Inglehart. Volgens

Inglehart is vooral de mate van welvaart tijdens de jeugdijaren van belang om de relatie tussen klassen en postmaterialisme te begrijpen: hoe minder materiële besognes, hoe meer ruimte er ontstaat om een postmaterialistisch waardeprofiel te ontwikkelen, gericht op zelfontplooiing en vrijheid. Inglehart heeft deze theoretische veronderstelling echter nooit rechtstreeks getoetst. Ook hier toont Houtman overtuigend aan dat er geen relatie is tussen het economische milieu van herkomst en postmaterialisme. Er is wel een sterk verband tussen opleidingsniveau, cultuurdeelname en postmaterialisme, hetgeen zijn alternatieve interpretatie in termen van cultureel kapitaal ondersteunt.

Dick Houtman koppelt interessante implicaties aan zijn onderzoeksbevindingen. Volgens de 'death of class'-these is de relatie tussen sociale klasse en stemgedrag afgezwakt. Dit debat is volgens Houtman vertroebeld omdat men enkel oog heeft voor het 'economische' stemgedrag en niet voor het 'culturele' stemgedrag. Zijn analyse wijst duidelijk op een *cross pressure effect*: de lagere klassen stemmen economisch 'links' maar cultureel 'rechts'. Afhankelijk van de inzet van de verkiezingen en de toon van het verkiezingsdebat kan het stemgedrag van de lagere klassen in een linkse dan wel een rechtse richting uitdraaien.

Houtman zet zijn pleidooi voor cultuur extra kracht bij door aan te tonen dat de relatie tussen opleidingsniveau en cultureel conservatisme in belangrijke mate door de nationale culturele context wordt beïnvloed. Ook al kan men methodologische bezwaren uiten op de manier waarop de landenstudie is opgezet (strikt genomen had hij beter multi-level gewerkt), toch vond Houtman empirische indicaties die aantonen dat voornamelijk in cultureel moderne landen er een sterke relatie bestaat tussen opleidingsniveau en cultureel conservatisme. Cultureel moderne landen hebben een langere traditie op het vlak van culturele pluralisering en aanvaarding van individuele keuzevrijheid. Het is dan ook plausibel dat in die landen deze waarden via het onderwijsniveau worden doorgegeven.

Houtman verdient alle steun voor de manier waarop hij 'cultuur' terug in het brandpunt van de sociologische belangstelling plaatst. Toch is hij in zijn antimaterialistische kruistocht soms iets te voortvarend.

Ten eerste heb ik moeite met de manier waarop hij aspecten van sociale ongelijkheid trivialiseert. In zijn alternatieve interpretatie in termen van cultureel kapitaal breekt hij radicaal met de idee van sociale stratificatie en achterstelling. "Verschillen naar cultureel kapitaal zijn (...) dan ook niet opgevat in termen van 'sterker' en 'zwakker' of 'hoger' en 'lager', maar veeleer als 'opener' en 'geslotener'. Zij die over meer cultureel kapitaal beschikken, nemen dus geen 'hogere', 'betere' of 'gunstiger', maar een 'minder gesloten' culturele positie in, waardoor zij welwillender staan tegenover andersdenkenden en onconventionele levensstijlen" (p. 136). Houtman miskent mijns inziens het feit dat autoritarisme en cultureel conservatisme zijn ingebed in een cultuur van sociale achterstelling. Getuige hiervan zijn de correlaten van het autoritarisme die wijzen naar indicaties van maatschappelijk ressentiment, politieke machteloosheid, anomie, wantrouwen en onbehagen. Dit hoeft niet te verwonderen. Het autoritarisme is de cultuur van de *lager*opgeleiden en het onderwijs is belangrijker geworden in het stratificatiestelsel van de kennismaatschappij. In de postindustriële samenleving

vinden lageropgeleiden moeilijk een rol met een positieve maatschappelijke erkenning. Onderzoek naar de houdingen van lageropgeleiden is daarom niet los te koppelen van een klassenperspectief. Houtman definieert sociale klassen uitsluitend in termen van materiële en economische posities. Vanuit de (terechte) vaststelling dat cultureel conservatisme niets met materiële posities te maken heeft, knipt hij de band met sociale klassen volledig door. Het onderwijs is als klassenvariabele ook in andere opzichten relevant: het genereert sociale status, maatschappelijke erkenning en dus ook identiteit. Kortom: als we het autoritarisme ten volle willen begrijpen, kunnen we een klassenanalyse niet ontwijken en moeten we oog hebben voor aspecten van sociale ongelijkheid. Cultureel conservatisme blijkt in meer dan een opzicht een reactie te zijn op maatschappelijke achterstelling.

Ten tweede is de kritiek van Houtman op Lipset enigszins unfair. Lipset spreekt in zijn 'working class authoritarianism' inderdaad over sociale klassen, maar zijn theorie is zeker niet zo eng materialistisch als Houtman laat uitschijnen. Lipsets verklaringsschema is weliswaar weinig eenduidig en rechtlijnig, maar het is nog maar de vraag of dit wel een nadeel is. Bepaalde aspecten uit Lipsets interpretatie zijn zelfs nauw verwant met de theorie van Houtman. Zo wijst Lipset onder meer op het feit dat de lagere klassen over minder mogelijkheden beschikken om in aanraking te komen met een kosmopolitische cultuur. Lipset heeft duidelijk gewezen op het belang van het opleidingsniveau. Het onderwijs leidt volgens Lipset tot de ontwikkeling van meer 'complexe' denkbeelden en het besef van het contingente karakter van de sociale werkelijkheid. De toon van Lipset is misschien harder en meer pathologiserend maar inhoudelijk sluit deze benadering naadloos aan bij de interpretatie van Houtman in termen van cultureel kapitaal.

Ten derde heb ik moeite met de inhoudelijke interpretatie van het concept 'cultureel conservatisme'. Cultureel conservatisme slaat volgens Houtman op een afwijzing van afwijkende levensstijlen, ideeën en een hang naar de inperking van de individuele vrijheid. Verhult dit niet de bevooroordeelde positie van een 'hogeropgeleide' die het conventionele en conformistische karakter van de opvattingen van zijn eigen klasse onvoldoende erkent? Ik denk hier bijvoorbeeld aan tendensen als 'political correctness', houdingen ten aanzien van rokers, enzovoort. Houtman heeft daarenboven onvoldoende oog voor het feit dat het autoritarisme zelf een afwijkende ideologie is geworden, zodat de interpretatie van autoritarisme als een soort conformisme en conventionalisme een anachronisme is geworden. Dit blijkt nogmaals duidelijk uit de correlaten van het autoritarisme. Deze verwijzen niet zozeer naar gezagsgetrouwheid, maar eerder naar een bodemloos wantrouwen en in bepaalde gevallen zelfs tendensen van 'populistische ontvoogding'. Het is dan ook nuttig om de vele indicatoren die doorgaans onder de noemer 'cultureel conservatisme' worden geplaatst, kritisch te ontleden. Ik verwijs hier graag naar de onderzoeksbevindingen van Middendorp op het einde van de jaren zeventig. Hij vond toen al op basis van een uitgebreide analyse dat autoritarisme een aparte subdimensie is, die niet volledig samenvalt met de meta-dimensie libertair-traditioneel.

Deze kritische kanttekeningen nemen niet weg dat de centrale stelling van het boek aardig overeind blijft. Houtman rekent zeer overtuigend af met de hardnekkige reflex

om cultureel conservatisme en autoritarisme in verband te brengen met materiële posities. Hij verdient ook lof voor de heldere en didactische opbouw van zijn werk. Het is een zeldzame combinatie van grondige surveyanalyse en doordachte sociologische theorievorming en het is bovendien geschreven vanuit een kritisch besef van de mate waarin de sociologiebeoefening is beïnvloed door de samenleving waarvan ze deel uitmaakt. De ambitie 'een proeve van reflexieve sociologie' te schrijven (p. 1) is daarmee zeker waargemaakt. Dit boek zal ongetwijfeld de discussie naar cultureel conservatisme en aanverwante houdingen in een nieuwe en interessante richting duwen. De uitdaging die zich stelt is om de invloed van het onderwijsniveau op politieke en maatschappelijke oriëntaties zo diepgaand mogelijk te begrijpen. Dick Houtman heeft hiertoe alvast een veelbelovende aanzet gegeven.

Anton Derks (Vrije Universiteit Brussel)

Antoon Vandavelde (red.), *Over vertrouwen en bedrijf*, Acco, Leuven, 2000, 147p.

In de loop van 1999 organiseerde het Leuvense Centrum voor Economie en Ethiek een aantal lezingen over de betekenis van de notie vertrouwen in het economisch proces. Deze lezingen, voornamelijk door Leuvense economen en filosofen, werden nu gebundeld in een bescheiden maar handig boekje. De afgelopen jaren is ook in de sociologie en de politieke wetenschappen duidelijk meer belangstelling gegroeid voor het verschijnsel 'vertrouwen' (cfr. de boeken van Robert Putnam, Francis Fukuyama, Barbara Misztal, Mark Warren, Diego Gambetto en Karen Cook). In deze literatuur kunnen we twee stromingen onderscheiden. Aan de ene is er de 'teloorgangsliteratuur', die aandacht vraagt voor een vermeende daling van het veralgemeend vertrouwen en het vertrouwen in de overheidsinstellingen in de westerse samenlevingen. Aan de andere kant zijn er ook meer descriptieve studies die proberen na te gaan welke rol vertrouwen speelt bij het instandhouden van sociale cohesie en de bij de uitbouw van sociale netwerken. Vooral die laatste literatuurstroming behandelt in feite een puur economisch thema: op welke manier faciliteert de aanwezigheid van vertrouwen het totstandkomen van transacties of samenwerkingsverbanden tussen individuen? Het klassieke antwoord is dan dat vertrouwen de transactiekosten reduceert, waardoor collectieve actieproblemen gemakkelijker kunnen worden opgelost. Voor wat de economie betreft is de toename van de belangstelling voor maatschappelijk vertrouwen echter van meer recente datum. Binnen het positivistisch referentiekader waarbinnen economen nu eenmaal plegen te werken, is over het algemeen weinig plaats voor culturele en attitudinale variabelen, zoals vertrouwen. Dat uitgerend vertrouwen nu toch een plaats krijgt in het standaard vocabularium van de economie, heeft alles te maken met de compatibiliteit van de notie vertrouwen met de gebruikelijke rational-choicebenadering. Voor een rationele actor is het voor de hand liggend om, in gegeven omstandigheden, vertrouwen in anderen te ontwikkelen. Zo stelt Frans Spinnewyn uitdrukkelijk: "vertrouwen en solidariteit [zijn] begrijpelijk in

een relatie van wederkerigheid in een kader waarin het rationaliteitsprincipe als uitgangspunt wordt genomen, zoals bijvoorbeeld in de economische theorie en de speltheorie" (p. 115). De rationele actor zal immers beseffen dat een minimum-mate van vertrouwen noodzakelijk is om gelijk welke transactie tot stand te laten komen. Toch hebben een aantal auteurs in deze bundel een weinig realistische visie op het maatschappelijk inzicht van individuele actoren. We weten, zeker sinds het bekende Axelrod-experiment dat wederkerigheid gemakkelijker naar een Pareto-optimum leidt dan meer opportunistische individuele strategieën. Een aantal auteurs lijken er van uit te gaan dat het besef van het bestaan van deze wetmatigheid ertoe zal leiden dat actoren, vanuit een welbegrepen eigenbelang, geneigd zullen zijn op vertrouwen gebaseerde wederkerigheidsrelaties te ontwikkelen. Het is duidelijk dat dit een al te simplistische visie is, die voorbijgaat aan de invloed van cultureel bepaalde of historisch gegroeide omstandigheden, die er juist kunnen voor zorgen dat samenlevingen gevangen blijven zitten in een cultuur van wantrouwen, die de totstandkoming van dergelijke samenwerkingsbanden belet.

Het nogal geformaliseerde taalgebruik zorgt er voor dat deze bundel niet altijd even leesbaar is voor een sociologisch geïnteresseerd publiek. Toch vertrekken twee bijdragen ook vanuit een uitgesproken sociologische vraagstelling. Zo toont Stefan Dercon aan dat voor arme boeren op het Ethiopische platteland, het lidmaatschap van op wederkerigheid gebaseerde uitwisselingsnetwerken de enige manier is om toegang te verwerven tot schaarse kapitaalgoederen. Wim Moesen en Laurens Cherchye leveren in hun artikel een zeer gerichte bijdrage tot het maatschappelijk en sociologisch debat. In de sociologische literatuur wordt telkens herhaald dat een grote mate van maatschappelijk vertrouwen in principe zou moeten leiden tot een sterkere economische performantie. Zeker in het recente boek van Robert Putnam, *Bowling Alone* (2000) is dit zelfs een van de belangrijkste argumenten. Alleen waren er tot dusver weinig gegevens beschikbaar, zeker binnen de sociologische literatuur, om dit verband ook hard te maken. In hun bijdrage, met als sprekende titel "Fatsoenlijkheid rendeert", presenteren Moesen en Cherchye wel gegevens over het verband tussen micro-maatschappelijke attitudes en indicatoren voor economische performantie. Op basis van een relatief gesofisticeerd economisch model komen ze tot de conclusie dat het vertrouwen dat burgers hebben in het functioneren van de overheidsinstellingen in sterke mate samenhangt met de economische performantie van dat land. De auteurs interpreteren deze vaststelling door te stellen dat landen waar de overheid er in slaagt het vertrouwen te winnen van de burgers, en waar de burgers bovendien een sterke mate van vertrouwen ontwikkelen in elkaar, meer kansen krijgen tot economische expansie. Of, met andere woorden: de aanwezigheid van sociaal kapitaal blijkt inderdaad gunstige economische gevolgen te hebben. Toch gaan de auteurs hier wat vlug voorbij aan het probleem van de causaliteit. Een grotere mate van vertrouwen in de overheidsinstellingen lijkt inderdaad gepaard te gaan met een sterkere economische performantie, alleen zou men net zo goed een omgekeerde causale redenering kunnen volgen. Men zou er bijvoorbeeld kunnen van uitgaan dat in landen met een sterke economische groei de overheden de afgelopen decennia in mindere mate gedwongen zijn geweest om tot bezuinigingen over te gaan, waardoor zij een betere dienstverle-

ning kunnen bieden aan hun bevolking, die dan op haar beurt meer vertrouwen zal hebben in de overheidsinstellingen. Het optreden van een dergelijk verband is misschien wat vergezocht, maar op basis van hun gegevens kunnen Moesen en Cherchye deze causale relatie niet echt uitsluiten.

De bundel eindigt ten slotte met een fundamentele bedenking van de Leuvense hoogleraar Herman De Dijn. Hij stelt dat de huidige kritische opvoedingspatronen in de westerse samenlevingen juist het ontwikkelen van vertrouwen belemmeren. Van kinderen wordt nu verwacht dat ze kritisch staan ten opzichte van elke autoriteitsaanspraak, maar hierdoor wordt volgens De Dijn juist belet dat ze zich kunnen ontwikkelen binnen een bepaalde culturele traditie: "Een opvoedingspolitiek waarin het kind geleerd wordt a priori kritisch te zijn of te wantrouwen is een gevaarlijke politiek (...) Vorming die zich concentreert op kritiek, is een vorm van nihilisme" (p. 146). Het is enkel binnen een culturele traditie die openstaat voor transcendente invloeden, dat vertrouwen zich kan ontwikkelen, zo besluit De Dijn deze bundel. De Dijn snijdt hier het uiterst belangrijke thema aan van de relatie tussen maatschappelijke diversiteit en veralgemeend vertrouwen. Over het algemeen kunnen we stellen dat een grote mate van diversiteit zal leiden tot een daling van dit vertrouwen, wat, gezien de toenemende diversiteit van de westerse samenlevingen, zowel op cultureel, etnisch als levensbeschouwelijk vlak, uiteraard geen al te gunstige vooruitzichten oplevert voor de evolutie van de vertrouwensniveaus.

Alles samen is dit een bijzonder nuttige bundel, waarin empirische studies en economische en filosofische theorievorming met elkaar in wisselwerking treden. Het is enkel spijtig dat de economen blijkbaar volstrekt onwetend zijn over de vele sociologische theorievorming die de afgelopen jaren werd verricht rond het verschijnsel vertrouwen. Zeker voor wat de studie van het vertrouwen in de overheidsinstellingen betreft, vinden we opvallend weinig verwijzingen naar het vele werk dat hierover de afgelopen jaren, zowel nationaal als internationaal is verschenen. De uitstraling van de sociologie naar andere menswetenschappelijke disciplines blijft ook wat dit betreft vooralsnog duidelijk te zwak.

Marc Hooghe (Vrije Universiteit Brussel)

Manfred te Grotenhuis, *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*, Mediagroep, Nijmegen, 1998, 177p.

Deze doctorale dissertatie onderzoekt oorzaken en gevolgen van de ontkerkelijking in Nederland. Hiertoe maakt de auteur gebruik van de rationaliseringstheorie en de theorievorming rond cohesie: de toenemende rationalisering leidt tot het verlies van traditionele elementen, waaronder religie; en de afnemende cohesie binnen intermediaire groeperingen, zoals de kerkgemeenschap, veroorzaakt een verlies van invloed van de daarin geldende waarden en normen. Hieruit leidt hij hypothesen af die hij

toetst met nieuwe statistische analysemodellen op gegevens afkomstig uit het International Social Survey Programme (1991), de Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland (1970-1995), de Nederlandse volkstellingen en de Nationale Kiezersonderzoeken. Nieuw in deze publicatie is het eerste hoofdstuk over *Achtergronden, vraagstellingen en theorieën* en het laatste hoofdstuk *Conclusies en Discussie*. De tussenliggende hoofdstukken werden reeds eerder gepubliceerd met verschillende combinaties uit de volgende coauteurs: Nan Dirk de Graaf, Rob Eisinga, Jan Lamers, Jan Peters, Ben Pelzer, Peer Schepers en Wout Ultee.

"Komt kerkelijkheid met de jaren?" (*Mens en Maatschappij*, nr. 3, 1997) onderzoekt de invloed van leeftijd, welvaart, sociale zekerheid en religieuze opvoeding op kerkbezoek en christelijk geloof in West-Europa. Hij stelt een sterker cohorte-effect vast dan een leeftijdseffect, zodat het gevonden positieve verband tussen leeftijd en kerkelijkheid moet gezien worden als een netto cohorteffect.

"Waarom lopen de kerken leeg?" (*Sociale Wetenschappen*, nr. 2, 1998), stelt vast dat het rationaliseringsproces (gemeten aan de hand van het gemiddelde opleidingsniveau van het cohort dat in een bepaald jaar de arbeidsmarkt voor het eerst betreedt) in eerste instantie verantwoordelijk is voor de ontkerkelijking in Nederland.

In "De (on)mogelijkheid om het leeftijds-, periode- en cohorteffect te bepalen" (*Sociologische Gids*, nr. 1, 1998), wordt geargumenteed dat de recent voorgestelde drie oplossingen om simultaan leeftijds-, periode- en cohorteffecten te schatten (één variabele weglaten, het vergaande samenvoegen van categorieën, en het zo min mogelijk categorieën samenvoegen of een meer precieze meting gebruiken) door multicollineariteit of door arbitraire keuzes instabiel zijn. Inhoudelijke variabelen ontleend aan theoretische verklaringen zijn daarentegen zowel theoretisch als methodologisch superieur.

"Welke gevolgen heeft ontkerkelijking?" (*Tijdschrift voor sociologie*, nr. 1, 1998) bevat een verkenning op het terrein van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn in Nederland tussen 1970 en 1995. Ontkerkelijking is voor een deel verantwoordelijk voor het feit dat het aantal mensen dat het recht op abortus en euthanasie erkent stijgt, dat het aantal vrouwen dat (weer) gaat werken stijgt, dat het aantal echtscheidingen toeneemt en het CDA-electoraat afneemt. Zeker geen schokkende vaststellingen.

In "In het zweet uws aanschijns..." (ter publicatie aangeboden), ten slotte, toetsen de auteurs de bekende Weber-hypothese. In 1930 waren de gereformeerden oververtegenwoordigd in de hogere beroepsklassen in vergelijking met katholieken en bezaten ze ook meer beroepsprestige. De verschillen in beroepsprestige bestaan met name als de kerkelijke betrokkenheid hoog is en kunnen ten dele verklaard worden door de opleiding van de vader en van de respondent. Tot 1971 situeerden de Nederlanders hervormden zich tussen die beide denominaties. Daarna is hun beroepsprestige sterk gestegen en werd de achterstand op de gereformeerden ingelopen. De verschillen in beroepsklasse en -prestige verdwijnen slechts langzaam in de Nederlandse samenleving.

In het slothoofdstuk volgt een samenvatting en wijst de auteur op de winst- en verliespunten van zijn proefschrift ten opzichte van ander onderzoek. Voor mij is de rigide toetsing van de hypothesen een pluspunt. Theoretisch brengt het werkstuk ons niet veel bij. De auteur eindigt zijn doctoraat met enkele bespiegelingen over de toekomst van de geïnstitutionaliseerde religie. Hierin stelt hij dat "een herstel van de kerken waarschijnlijk niet zal plaatsvinden zolang de ideologische inhoud niet wordt aangepast aan de moderne samenleving", en volgens zijn onderzoeksgegevens zou die aanpassing kunnen gebeuren als de kerken rekening hielden met het rationaliseringsproces. Dit standpunt houdt natuurlijk geen rekening met het eigene van de religie, die een uiting is van waarderationaliteit eerder dan van doelrationaliteit die typisch is voor de moderniteit.

Naar aanleiding van dit proefschrift zou ik willen stellen dat het hoog tijd wordt dat de Vlaamse universiteiten hun eisen ten aanzien van doctoraten herzien om het Europese evenwicht te herstellen. De eisen van onze doctoraten liggen immers veel hoger dan die van onze buurlanden. Dat wil niet zeggen dat alles moet mogelijk zijn. In voorliggend werkstuk is het onmogelijk om uit te maken wat het aandeel van te Grotenhuis is in de vijf inhoudelijke hoofdstukken, er zijn voor elk van die hoofdstukken ten minste twee coauteurs. Dit punt lijkt mij moeilijk te aanvaarden. Echter, een bundeling van artikelen met een inleiding en een conclusie zouden een interessante wijze kunnen zijn om het studiewerk van doctorandi te honoreren, zelfs als de integratie van het boek niet sterk is en verschillende andere punten in het werk zouden kunnen worden opgenomen als men de theorieën, waarop het werk stoelt, zou uitspitten. Daar waar die mogelijkheid reeds bestaat is het aan de promotoren om dit in samenspraak met de doctorandi te onderzoeken en indien gewenst te realiseren.

Karel Dobbelaere (emeritus hoogleraar K.U.Leuven)

Herman Van den Broeck & Karlien Vanderheyden, *Mensen maken waarden. Waarden maken mensen. Vacature Waarde enquête*, Acco, Leuven, 2000, 171p.

Dit boek geeft de resultaten weer van de Vacature-enquête over waarden die gehouden werd in 1999. De auteurs hebben radicaal de kaart getrokken van leesbaarheid voor een groot publiek. Naar eigen zeggen willen ze deze leesbaarheid combineren met wetenschappelijke exactheid. Het boek levert niet echt een grote bijdrage tot de wetenschappelijk discussie over waarden in België, maar het heeft die pretenties ook helemaal niet. Het boek valt uiteen in drie grote analyses die afgewisseld worden met meer gedetailleerde analyses van bepaalde groepen enerzijds en getuigenissen anderzijds.

De eerste analyse wordt omschreven als de basiskleuren van de menselijke waarden. Deze fundamentele waardekleuren zijn drie dimensies van tegengestelde houdingen die het resultaat zijn van drie factoranalyses op de items uit de vragenlijst. De eerste

dimensie onderscheidt de actieve mensen van de gereserveerden. Actieve mensen zijn diegenen die van aanpakken weten. Ze gaan ervoor en weten daarbij hun omgeving vaak mee te motiveren om hen te volgen. Gereserveerde mensen aan de andere kant staan huiverig tegenover verandering en onzekerheid. Zij houden vast aan het bestaande. De tweede basiskleur onderscheidt de holisten van de individualisten. Holisten zijn gericht op het geheel, op het systeem. Zij wegen hun daden steeds naar de gevolgen voor de omgeving en niet in de eerste plaats naar die voor zichzelf. Individualisten doen dat wel. Zij kijken in belangrijke mate naar zichzelf en het profijt dat ze kunnen halen uit hun acties. Tot slot is er de tegenstelling progressief - conservatief. Progressieven hebben geen probleem om de bestaande orde in vraag te stellen. Ze staan open voor vernieuwing en verandering. Dat in tegenstelling tot conservatieve mensen die ten alle prijze het bestaande in ere willen houden en zullen verdedigen. Gecombineerd met achtergrondkenmerken blijken jongere mensen actiever te zijn en ouderen conservatiever. De non-profitsector denkt holistischer, de profitsector is actiever.

Na de analyse van de basiswaarden verwacht je als lezer dat er wordt overgegaan naar de tweede stap in de analyse. Zonder enige aankondiging valt echter het derde hoofdstuk "Actief en optimistisch" uit de lucht. Dit hoofdstuk bevat geen empirisch materiaal uit het onderzoek en verwijst ook op geen enkel moment naar wat er aan voorafging of wat er op volgt. Het hoofdstuk geeft uitleg over hoe mensen met emoties omgaan. Met heel veel voorbeelden wordt het onderscheid gemaakt tussen het terugvallen op de ppp-sleutel (piekeren, parkeren, projectie) aan de ene kant en de emosleutel (empathie, positief, scenario-opbouw) aan de andere kant. Hoe deze omgang met emoties gerelateerd wordt aan waarden (empirisch of theoretisch) wordt nergens aangegeven.

De indeling in drie basisdimensies van waarden wordt wel verfijnd in het vierde hoofdstuk. Binnen de driedimensionale ruimte die gevormd wordt door de eerder genoemde assen, situeren de auteurs zogenaamde 'zuivere' waarden. Elk van deze waarden bevindt zich min of meer op een unieke positie ten aanzien van de basisdimensies, al zijn er ook hier waarden te onderscheiden die dichter bij elkaar liggen. De twaalf zuivere waarden lijken uiteen te vallen in drie grote subgroepen. De eerste groep wordt gevormd door sociale bewogenheid, milieubewustheid en een linkspolitieke oriëntatie. De tweede groep bestaat uit gelovig zijn, gehoorzaam zijn en optimisme. De laatste groep is de grootste en wordt gevormd door waarden als macht, kameleongedrag, status, materialisme en modebewustheid. De twaalfde waarde, avontuurlijkheid, is moeilijker te klasseren en situeert zich ergens tussen de laatste twee groepen in. De auteurs gaan uitgebreid in op elk van de twaalf waarden en geven steeds een definitie van wat de waarde inhoudt en waar ze ergens op de basisdimensies te situeren valt. De materialistische waarde scoort bijvoorbeeld zeer sterk in de richting van het individualistisch zijn en in mindere mate ook het conservatief zijn. Alle twaalf waarden worden nog eens als geheel geanalyseerd en bekeken tegen achtergrondvariabelen als leeftijd, opleiding en tewerkstellingssector. Hier komen weinig verrassende resultaten uit zoals hoger opgeleiden die meer uit zijn op macht en

status en lager opgeleiden die gehoorzamer zijn en eerder kameleongedrag vertonen. Na de resultaten uit de enquête wordt een korte theoretische beschouwing gegeven over waarden en indelingen van waarden. Het is veruit de enige (sociologische) achtergrond die we in het boek meekrijgen, op de psychologische beschouwing over emoties uit het derde hoofdstuk na. In het theoretische deel wordt bovendien enkel verwezen naar theoretische en empirische werken die gelijkaardige resultaten bekomen als het Vacature-onderzoek.

Het vierde hoofdstuk is een getuigenis over waardeconflicten bij een jonge Turkse student. Na dit tussendoortje wordt de derde hoofdschotel opgediend: de waardeprofielen. In deze analyse wordt nagegaan in welke mate de twaalf zuivere waarden clusteren tot patronen. Ook hier werd een factoranalyse gebruikt om de verschillende profielen op te stellen. In totaal werden dertien van dergelijke profielen teruggevonden. De profielen gaan van ontevreden dromers, over gezinsconservatieven tot arrivisten. In grote mate wordt dezelfde werkwijze gevolgd als het vorige hoofdstuk. De lezer krijgt alle dertien waardeprofielen voorgeschoteld met tekens een korte omschrijving van de inhoud van het profiel, een staafdiagram dat de samenhang weergeeft met de basisdimensies en in sommige gevallen een voorbeeld. Vooraleer overgegaan wordt tot het kruisen van de profielen met achtergrondkenmerken, wordt eerst gekeken naar de onderlinge samenhang van de profielen. Hieruit blijken opnieuw drie groepen naar voren te komen: een groep mensen die vooral vasthoudt aan zekerheid en traditie, een groep die gericht is op externaliteiten en een groep die op de omgeving gericht is. Deze sluit nauw aan bij de Amerikaanse VALS (Values and Lifestyles) indeling die in marketingkringen populair is. Opnieuw komen uit de achtergrondvariabelen weinig spectaculaire verbanden naar voren. Meer arrivisten bijvoorbeeld in de profitsector en meer sociaal-geëngageerden in de non-profit. Naar leeftijd wordt de individualiseringstrend duidelijk door het hoger aantal katholieken bij de oudere respondenten en het hogere aantal arrivisten bij de jongeren.

De analyse van waarden en achtergrondkenmerken wordt verdergezet in het zesde hoofdstuk (na een tweede getuigenis tussendoor). In detail worden huisvrouwen en huismannen bekeken alsook verschillen tussen beroepen, werklozen en de onderwijssector. Interessant bij deze laatste groep was een vergelijking geweest met het VUB-onderzoek van Elchardus en collega's die in hun 'Zonder Maskers' ook de waarden van leerkrachten belichtten. Een gemiste kans. Tot slot van het hoofdstuk wordt een opsomming gegeven van de waarden die de respondenten van hun ouders het meest in hun opvoeding hebben meegekregen en van de waarden die ze zelf ook willen doorgeven. Opvallend daar is dat het quasi twee keer dezelfde lijst waarden betreft: optimisme, creativiteit, zelfzekerheid, zin voor initiatief en risico nemen. Opvallende uitzonderingen in deze lijst zijn spaarzaamheid en gehoorzaamheid. Die hebben mensen wel overgeërfd maar willen ze niet langer overdragen op hun kinderen.

In het zevende hoofdstuk komt de laatste nieuwe analyse aan bod. De auteurs gingen na of er onder de respondenten bepaalde denkstijlen bestaan en of deze denkstijlen samenhangen met de waarden en waardeprofielen die ze eerder reeds hadden vastgesteld. Zich baserend op het werk van Ned Herrmann worden in het boek vier hoofd-

(en een aantal afgeleide) denkstijlen onderscheiden. De eerste groep mensen met een bepaalde denkstijl wordt omschreven als de analisten. Zij plaatsen feitelijkheid en analytisch vermogen centraal. Opvallend is dat geen enkele waarde sterk samenhangt met deze denkstijl. Planners zijn mensen die door hun planmatige aanpak gekenmerkt worden. Hun waardepatroon is behoudsgezin, individualistisch en beperkt actief. De creatieven vormen in sommige opzichten de tegenpool van de planners omdat ze het bestaande uitdagen en nieuwe wendingen durven geven. Naar waarden toe zijn zij eerder progressief en actief te noemen. De EQ'ers tot slot zijn in tegenstelling tot de drie voorgaande niet zozeer op inhoud dan wel op anderen gericht. Binnen de EQ'ers worden nog de teamwerkers en de sympathische EQ'ers onderscheiden naar gelang men gericht is op het samenwerken met anderen of het emotioneel betrokken zijn op anderen. De betrokkenheid op de omgeving leidt in het waardepatroon tot een sterk holistische visie voor de sympathische EQ'ers en een heel actieve instelling voor de teamwerkers.

Een boek als dit beoordelen kan vanuit vele oogpunten gebeuren. Er is immers gepoogd om zowel een academisch als een niet-academisch publiek aan te spreken. Dit levert echter zo'n potpourri op dat beiden alleen maar ontgoocheld kunnen zijn. De academicus omwille van het gebrek aan theoretische situering en methodologische achtergrond, de leek omwille van de soms chaotische opbouw van het boek en de eindeloze opsommingen van profielen, profielen en nog eens profielen.

Een eerste groot probleem met het boek is het ontbreken van een theoretische situering. Over waarden is heel wat geschreven en een korte toegankelijke introductie tot dit materiaal zou welkom geweest zijn. Dat de auteurs pedagogisch en psychologisch geschoold zijn en de sociologische traditie over waarden veronachtzamen kunnen we dan nog enigszins begrijpen. Het gebruik van theorie is echter heel fragmentarisch. Hier en daar worden in de loop van de tekst brokjes theorie gegeven maar eerder als een soort post hoc verklaringen dan als een coherent theoretisch kader. Soms wordt daarbij een psychologische invalshoek gebruikt, soms een marketingbenadering maar nergens zit er een duidelijke lijn in het theoretisch verhaal dat ook al te vaak op cursusmateriaal voor studenten lijkt.

Ook methodologisch zijn er heel wat vragen te stellen over de aanpak. De auteurs kiezen terecht voor een niet-technische benadering in het boek. Er is een methodologisch addendum achteraan in het boek waarin meer uitleg gegeven wordt over de methodologische aanpak van de analyses. Op die manier wordt de leesbaarheid van de resultaten niet verstoord met methodologie die de doorsnee lezer niet begrijpt. Deze benadering mag dan wel de leesbaarheid van het boek ten goede komen, de methodologisch geschoolde lezer moet in het methodologisch addendum dan toch een antwoord vinden op zijn vragen naar de aanpak van het onderzoek. Hoewel het addendum een gedegen aanpak van de analyses doet vermoeden, blijven er toch heel wat onduidelijkheden die het onmogelijk maken om de waarde van sommige resultaten te duiden. Zo wordt over het verloop van het onderzoek weinig geschreven. Wel wordt een profiel geschetst van de respondenten waarbij gesteld wordt dat Vlamingen en Walen perfect met elkaar vergelijkbaar zijn. Dat is misschien wel juist maar de

steekproef als geheel is duidelijk scheefgetrokken. Het lezerspubliek van *Vacature* is een hoger opgeleid publiek en dat weerspiegelt zich in het responsprofiel. De auteurs maken echter geen enkele kanttekening op de beperkte representativiteit van hun studie. Ook over significantieniveaus wordt niets gezegd. Met een respons van meer dan 15.000 respondenten worden kleine verschillen al snel significant. Dat wordt door de auteurs het hele boek door gretig in de verf gezet. Alleen stellen ze zich nergens de vraag of deze significante verbanden nog wel relevant zijn. Ook over het significantieniveau wordt gezwegen. Wordt een verschil significant genoemd bij een grenswaarde van 0.05 of is het 0.001? Geen woord daarover. Soms wordt ook slordig met de term *significant* omgesprongen. Zo geven de auteurs een reeks beroeps-categorieën waarvan zij zeggen dat ze significant verschillend zijn op de dimensie actief-gereserveerd. De lijst beroepen is echter aanzienlijk zodat we ons de vraag kunnen stellen of alle verschillen tussen de categorieën significant zijn of dat er eerder enkele significante verschillen in de lijst voorkomen. De profielen in het boek worden allemaal berekend met behulp van factoranalyses waarna de bekomen schalen gevalideerd worden met een Cronbach's alpha. Dat valt te lezen in het methodologisch addendum. Hoe groot de verklaarde variantie is van de factoranalyses of hoe hoog de alfa-waarden zijn, wordt niet op ingegaan.

De theoretische en methodologische bezwaren zullen de meeste lezers echter een zorg zijn. Voor een leek op het gebied zal de leesbaarheid veel belangrijker zijn. Op dat vlak scoort het boek veel beter. De analyses en de profielen zijn ruim voorzien van voorbeelden die duidelijk maken welke realiteit er achter alle profielen zit. Ook de getuigenissen zijn een poging om het vele analyse materiaal wat te verlichten. Toch is de eindeloze opsomming van profielen die allemaal op dezelfde manier gebracht en omschreven worden na een tijd loodzwaar om te lezen. De profielen hadden misschien beperkter omschreven kunnen worden zodat meer ruimte vrijkwam voor de grotere samenhang. Nu beperkt die samenhang zich tot een al even grote opsomming van bivariate verbanden tussen achtergrondkenmerken en waardeprofielen. Ook dat werkt de leesbaarheid niet in de hand. Een ander element dat de vlotte leesbaarheid in de hand moest werken is het gebruik van grafisch materiaal. Er wordt nergens cijfermateriaal in tabelvorm gepresenteerd, alles is omgezet in grafieken. Er worden echter zo veel verschillende grafieken gebruikt dat ook dat na een tijd irriterend gaat werken. Dan weer een lijngrafiek, dan een radargrafiek, dan een opsomming van groepen in een tabel of een staafgrafiek.

Samenvattend kunnen we stellen dat het boek een leesbaar overzicht geeft van het *Vacature*-onderzoek maar dat de wetenschappelijke waarde van de resultaten moeilijk te beoordelen valt. Daarvoor wordt te weinig ingegaan op het theoretisch raamwerk achter de studie enerzijds en op de empirische duiding van de analyses anderzijds.

Dimitri Mortelmans (Universitaire Instelling Antwerpen)

Frank Huysmans, *Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijkse leven in huishoudens*, Thela Thesis, Amsterdam, 2001, 391p.

De titel van dit doctoraatsonderzoek is veel te bescheiden gekozen. De meerwaarde van het boek ligt niet in het besluit dat er een samenhang bestaat tussen het televisie/video kijken van partners gedurende het verloop van de avond. Dat is eerder een toepassing van het uiterst boeiende eerste deel van het boek. In dit eerste deel bundelt Huysmans zijn grondige theoretische kennis van enkele sociologische klassiekers en stromingen, om na te gaan vanuit welke theoretische veronderstellingen en concepten hij kan vertrekken om een uitgekiend theoretisch kader uit te bouwen voor communicatiewetenschappelijk onderzoek op het niveau van huishoudens. Dit is het eigenlijke opzet van het boek en afgaande op de naar mijn smaak iets te talrijke citaten in dit deel, wordt snel duidelijk dat Huysmans zich hier op z'n best voelt.

Voor zijn theorie neemt hij de handelings theoretische benadering in de communicatiewetenschappen als uitgangspunt, die zelf ontstaan is vanuit een kritiek op de Uses and Gratifications-benadering. Deze laatste benadering uit de jaren '40 concentreerde zich als eerste op het publiek als studieobject, maar ze beschouwde de lezers en luisteraars nog te veel als een passieve ontvanger van boodschappen. In de handelings theoretische benadering wil men meer aandacht voor de betekenis die de ontvanger zelf aan een mediaboodschap geeft en deze benadering baseert zich hiervoor op een interpretatief sociologisch fundament. Huysmans sluit zich bij deze gedachte aan en stelt zo meteen het mediagebruik als sociaal handelen centraal in zijn theorie. De handelings theoretische benadering bestaat echter vooral uit een analyse van handlingsprocessen in de sociale context van de samenleving. Voor zijn theorie wil Huysmans deze bekijken op het niveau van huishoudens. Daarvoor moet eerst de vraag worden beantwoord wat een huishouden is. Ook hier gaat hij te rade bij handelings theoretische auteurs. Zij zien het huishouden als een samenspel van face-to-face interacties die bestudeerd moeten worden op het moment dat ze plaatsvinden. Huishoudens bestaan dus enkel wanneer ze voortdurend 'in actu' gereproduceerd worden. Hoe kan een huishouden zich als conglomeraat van interacties dan echter afgrenzen van sociale interacties in zijn omgeving? Volgens Parsons krijg je bij interacties tussen een groep mensen het probleem van de dubbele contingentie (mensen weten van elkaar niet hoe ze gaan reageren) die interactie onmogelijk maakt. Dit wordt opgelost doordat mensen gedeelde waardeoriëntaties hebben die aangeven wat wenselijke en onwenselijke handelingsverlopen zijn. Groepsleden dienen de bestaande normen te internaliseren om probleemloos deel uit te maken van een groep en dit leidt volgens Parsons tot systeemvorming. Parsons kan echter niet verklaren hoe zo'n normatieve orde ontstaat en daarom geeft Huysmans de voorkeur aan Luhmanns oplossing. Waar Parsons de oplossing van de dubbele contingentie in het verleden legt, kijkt Luhmann zowel naar verleden als toekomst. Elke volgende stap is in het licht van het voorafgaande een handeling die een bepalend effect heeft. Bovendien maakt elke handeling een selectie in de mogelijke volgende handelingen. Sociale systemen kunnen zo als zelfreferentiële systemen worden beschreven. Op die manier neemt tijd in Huysmans theorie een belangrijke plaats in. Ook dit begrip werkt de

auteur dus grondig uit. Huysmans zet hier ook de stap van handelingstheorie naar (de vaak als tegenpool beschouwde) systeemtheorie. Men kan twee soorten tijd onderscheiden: psychische tijd en sociale tijd. De tijd die een sociaal systeem als een huishouden 'structureert' is de sociale tijd. Ook bij individuen speelt de tijd een belangrijke rol, zij het dan de psychische tijd. Het menselijk bewustzijn bestaat ook uit een stroom van interacties maar dan met zichzelf en ook deze zijn zelfreferentieel of autopoietisch, waardoor de bewustzijnsstroom als eenheid ervaren kan worden. Sociale en psychische systemen bestaan dus uit communicaties die in de nabije toekomst nieuwe communicaties 'verwachten'. Zo krijg je een aaneenschakeling van communicaties die 'in actu' geconstrueerd worden en dus vooraf niet echt vaststaan. Nadien kan men terugkijken naar zo'n keten van communicaties en die als een geheel benoemen. Dit noemt Luhmann attributies. Zowel verwachtingen als attributies kunnen naar het eigen systeem toe gebeuren of kunnen op systemen uit de omgeving gericht zijn. Sociale en psychische systemen ontwikkelen zo verwachtingsstructuren die zich tot processtructuren kunnen verdichten. Zij zorgen voor de temporele ordening van het dagelijkse leven en maken het handelen in situaties grotendeels probleemloos.

Deze verschillende theorieën zijn zo door Huysmans op elkaar betrokken dat ze zich verder in het boek lenen tot de studie van mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijkse leven in huishoudens. Het huishouden wordt benaderd als sociaal systeem, de huisgenoten als psychisch systeem. Deze afbakening helpt om de theorie wat te concretiseren, maar blijft ook zelf voortdurend geworteld in interessante theoretische uitweidingen. Zij mondt uit in een theorie toegepast op de communicatiewetenschappen en dus zeer bruikbaar voor verder onderzoek. Hier toont Huysmans dat hij niet enkel over goede synthetiserende kwaliteiten beschikt, maar ook erg creatief met een theorie kan omgaan. Tot nu toe niets dan lof dus. Toch stelt het laatste, empirische deel van dit onderzoek wat teleur. Hierin probeert hij zijn theorie uit en wil hij aan de hand van een multilevelanalyse op tijdsbudgetdata nagaan wat de invloed is van het eigen mediagebruik en dat van de partner op een moment t_1 op het eigen mediagebruik op een daaropvolgend moment t_2 . Vanuit de theorie kan men acht soorten observaties die de temporele organisatie van het huishouden bepalen onderscheiden. Observaties kunnen gebeuren door het sociale systeem (het huishouden) of de psychische systemen (de huisgenoten). Het kan gaan om enerzijds verwachtingen en anderzijds attributies. En die kunnen ook elk nog eens gericht zijn op zichzelf of op systemen van de omgeving. Omwille van de beperkingen van de data en (ironisch genoeg) ook de tijd, moet Huysmans zich beperken tot één van deze acht observaties namelijk de psychische zelfattributies. Bovendien is de steekproef erg klein waardoor de resultaten vaak niet helemaal éénduidig zijn. Hoewel de analyses erg rigoureuus zijn doorgevoerd, geeft dit na zo'n allesomvattend sterk begin toch een vrij zwakke indruk. Huysmans beseft dit zelf erg goed en ook in zijn slothoofdstuk geraakt hij vaak niet verder dan het theoretische deel. Aan de hand daarvan heeft hij alleszins een goede aanzet gegeven voor verder, grondiger onderzoek. Ten slotte nog dit: u kunt het boek ook bestellen op volgend adres www.frankhuysmans.com.

Frank Cockx & Pedro Tytgat, *Holebi's in beweging. Praten over homoseksualiteit in onderwijs en vormingswerk*, Acco, Leuven, 2000, 103p.

De titel van dit boek dekt volledig de inhoud. Het initiatief voor deze publicatie kwam vanuit de holebi-beweging en kon op medewerking rekenen van onder andere de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit en het Centrum voor Sociale Pedagogiek van de K.U.Leuven, en ook de Vlaamse minister voor Gelijkekansenbeleid steunde dit initiatief. De inhoud van het boek is dan ook een mix geworden van wetenschappelijke kennis en ervaringsdeskundigheid. De auteurs gebruiken consequent de term 'holebi's', een term die tijdens de jaren negentig is ontstaan om zowel homo's, lesbiennes als biseksuelen aan te duiden. Door het gebruik van deze term wordt ook benadrukt dat praten over de thematiek meer is dan van mening wisselen over 'seksualiteit'.

De titel verwijst naar holebi's als een apart aandachtspunt en benadrukt dat het niet vanzelfsprekend is om over hen te praten. Zijn holebi's een aparte categorie? Moeten zij apart besproken worden? Zijn gesprekken waarbij hetero- en homoseksualiteit naast elkaar komen te staan niet het boeiendst? Ja, maar de realiteit is echter zo dat nog te vaak holebi's verzwegen worden of niet op een evenwaardige manier aan bod komen, bijvoorbeeld in het onderwijs. Of dat over hen gepraat wordt vanuit clichés en vooroordelen, zoals in de media. Deze publicatie is dus nuttig en bevat heel wat informatie over enerzijds holebi's en anderzijds over de organisatie van onze samenleving. Want holebi's zijn in zekere zin 'gewoon' en toch (nog) iets anders. De inhoud van het boek kan voor de aandachtige lezer ook een aanzet zijn om in de toekomst vorming te geven vanuit een geïntegreerde benadering.

De auteurs bieden met hun boek een handleiding voor mensen die een informatiepakket willen ontwikkelen specifiek rond holebi's en homoseksualiteit. Bent u dus een vormingswerker of onderwijsverstrekker die meer aandacht wil geven aan holebi's, dan is dit boek een aanrader. Tijdens het lezen vond ik de achtergrondinformatie die gegeven wordt over de leefstijl en maatschappelijke positie van holebi's eigenlijk interessant voor iedereen die op een gefundeerde manier in dialoog wil treden over de thematiek. In het boek staat een opsomming van frequent gestelde vragen, bv. "Hoe zit dat tussen twee mannen/vrouwen? Wie is het mannetje en wie speelt de vrouw?". Overwegend vragen die bij hetero's (maar soms ook bij holebi's) spelen maar die sommigen niet durven vragen of anderen gebruiken in pestgedrag.

De auteurs opteren voor de educatieve strategie van de communicatiecultuur. De methodiek van het stellingenspel staat dus centraal in het boek. De stellingen die in het boek opgenomen zijn, werden verschillende keren getest en geëvalueerd tijdens vormingsavonden.

Het boek is opgebouwd als een drieluik. Het eerste deel is letterlijk een handleiding voor de begeleid(st)er van het groeps gesprek. Het derde deel is een uitgewerkt stellingen spel. Het laatste deel bevat praktische informatie.

Het eerste deel geeft een reeks concrete tips om deelnemers onderling van mening te laten wisselen. Dit is dus relatief overbodig voor mensen die gewoon zijn om educatieve programma's te geven en/of uit te werken. Toch heeft ook dit deel zijn nut. Holebiseksualiteit mag dan al meer worden beschouwd als een maatschappelijk en cultureel aanvaardbaar verschijnsel, toch is er over praten nog iets anders. Het door nemen van de tips is vanuit deze constatering wel relevant daar er nog steeds gedacht en gewerkt wordt vanuit de heteronormaliteit. Deze handleiding is mijns inziens ook nuttig voor de holebi's die zichzelf geroepen voelen of gevraagd worden om mee te werken aan dergelijke initiatieven. Holebi's worden tegenwoordig (over)bevroegd om te getuigen tijdens werkwinkels in het verenigingsleven of tijdens lessen op scholen. Hun getuigenissen geven zeker een meerwaarde aan deze programma's maar soms gaat het om jongeren en volwassenen die geen ervaring hebben met het spreken voor een groep. Dit boek belicht kort alle aspecten van het stellingen- of discussiespel.

Het tweede deel is een opsomming van zeven stellingen, waarbij elke stelling uitvoerig wordt gesitueerd. Zowel argumenten, aanverwante onderwerpen als mogelijke vragen bij de stellingen worden vermeld. In de publicatie zijn de stellingen in een logische volgorde opgenomen. De onderwerpen die naar aanleiding van de stellingen bediscussieerd kunnen worden zijn: beeldvorming over holebi's, het in de 'mode' zijn van homoseksualiteit, homofobie, mogelijke oorzaken van homoseksualiteit, ... Biseksualiteit wordt expliciet in één stelling besproken. Ook kan worden gepolst naar de eigen houding van deelnemers door bijvoorbeeld de stelling: "hoe zou je reageren als je eigen (klein)kind holebi is?".

Het derde deel is het luik met de praktische informatie. Voor wie meer wil weten is de bibliografie handig. De overige informatie met onder meer een adressenlijst is nuttig en correct maar handelt uitsluitend over de holebi-beweging in Vlaanderen. Het eisenplatform van de Roze Zaterdag 2000 wordt weergegeven, en het boek licht hierdoor ook de politieke standpunten van de holebi-beweging toe. Op het einde van het boek vindt de lezer letterlijk alles wat je nodig hebt om de educatieve activiteit "Holebi's in beweging" te organiseren: voorbeeld van aankondiging, evaluatieformulier, transparanten bij de activiteit, ... Deze kapstukken en middelen zijn bij wijze van spreken voor de lezer een 'instant' product voor het geven van een vormingsprogramma over holebi's.

Tot slot nog een opmerking bij de gekozen werkvorm. Het boek heeft als voor- en als nadeel dat het geschreven werd door de bril van het sociaal-cultureel vormingswerk in Vlaanderen. Een goed stellingen spel is zeker uitnodigend om standpunten in te nemen over een bepaalde thematiek. Toch zijn er nog andere alternatieven om rond dit thema te werken. Hiervoor verwijs ik naar een educatieve map over homoseksuele en lesbische vorming uitgegeven door Gelijke Kansen: "Ik weet wie ik ben". Zeker voor

wie werkt met kinderen en jongeren op school of in de vrije tijd kan deze publicatie een aanvulling zijn op dit boek.

Emily Ghekiere (coördinator 'Wel Jong Niet Hetero')